

Op de website van Martijn de Groot

- De vroming van de GG, OGG en GGiN
  - **G. Wisse: wereldgebeuren in licht van Gods Woord** (n.a.v. H. van der Ham, Professor Wisse. *Aspecten van leven en werk*, Kampen 1993)
- 

## DE VORMING VAN DE GG, OGG EN GGIN

(n.a.v. M. Golverdingen, *Kleine geschiedenis van de gereformeerde gezindte. Een ontwikkeling in hoofdlijnen (serie Studium Generale)*, Heerenveen 2006)

### VORMING VAN DE (OUD) Geref. GEMEENTEN – Ontstaan Gereformeerde Gemeenten

In 1907 verenigden twee reststroompjes van de Afscheiding zich tot de Gereformeerde Gemeenten. Het waren 22 ledeboeriaanse gemeenten en 14 Kruisgemeenten. De jonge predikant G.H. Kersten (toen 25!) kreeg dit voor elkaar. De ledeboeriaanse gemeenten werden door één en soms twee predikanten gediend. Aan de uitleg van de tekst besteedde men niet zoveel aandacht. Prediking was vooral beschouwing en uitleg van de gangen en wegen die God met Zijn volk houdt. Ledeboer betitelde de psalmberijming van 1773 als tin tegenover het goud van Datheen. Daarom zong men de 'oude rijm'. Er kwamen afwijkende en soms wonderlijke opvattingen voor, zoals de opvatting dat predikanten niet behoren te studeren, maar als teken van zijn roeping tekst en preek op de kansel ontvangen. Men had een neiging tot independentisme en negeerde de Dordtse Kerkorde. Tegenover de kruisdominee Fransen, die sterk de verkiezing beklemtoonde en het aanbod van genade afwees, stond Kersten, die de onvoorwaardelijke aanbidding van het Evangelie duidelijk liet doorklinken. Er was vanaf het begin een opvallend tekort aan predikanten. Kwesties als het ambtsgewaad verloren hun betekenis. 'Datheen' bleef wel een struikelblok, maar Kersten loste dit op door toe te geven: de gemeenten bleven vrij, maar op meerdere vergaderingen zou 'Datheen' gezongen worden.

### De school die toch kwam

De praktijk was weerbarstig. Bindende besluiten van een classis of synode typeerden sommigen als het werk van de duivel. De afkeer voor een 'fabrieksdominee' leefde bij velen. De behoefte aan een opleidingsinstituut voor mensen zonder singuliere gaven werd door de kerkelijke vergaderingen niet onderkend. Kersten zei echter: 'Een kerk zonder opleiding is niet gereformeerd'. In 1927 werd de Theologisch School te Rotterdam geopend. In 1930 waren er al 77 gemeenten. De groei kan onder andere verklaard worden door aansluiting door verschillende vrije gemeenten. Er kwam bij de bevindelijk gereformeerden geleidelijk aan meer zicht op de eenheid van de kerk.

### Leeruitspraak

De Christelijke Gereformeerde Kerk wilde samensprekingen met de Gereformeerde Gemeenten. In 1919 nam men het initiatief voor een eventueel samengaan. Echter het resultaat was negatief. Het werd een scherpe polemiek tussen ds. J. Jongeleen en prof. J.J. van der Schuit enerzijds en Kersten anderzijds (1928-1937). De Gereformeerde Gemeenten besloten tot een dogmatische verduidelijking van de verbondsleer (leeruitspraak 1931). De leeruitspraak (ongelukkige term) gaf aan dit kerkverband een eigen theologische gestalte. Voortaan weigerden ze verdere besprekingen met de christelijk gereformeerden.

### Oud-Gereformeerde Gemeenten

In 1907 bleef ds. L. Boone buiten het nieuw gevormde kerkverband staan. Eerst zei hij wel 'ja', maar hij hield niet zijn woord. 'Ik heb tegen geen een Leeraar iets. Maar ik wensch te blijven bij het *oude* van den godzaligen Ds. Ledeboer en bij den godzaligen Ds. Van Dijke en den godzaligen Ds. Bakker; bij al haar *gewoonten*. Zoo ik niet kan meegaan in de vereeniging.' Het hoofdbezwaar van hem was dat niet alle predikanten een steek en kuitbroek aanhadden en de psalmen van Datheen zongen. Hij verbrandde de stukken die hij kreeg van de Gereformeerde Gemeenten! Acht gemeenten vormden voortaan de Oud-Gereformeerde Gemeenten. Boone's optreden berustte geheel op gemoedelijke gronden. Vanwege het ledeboeriaanse heimwee naar het herstel van de Ned.Herv.Kerk zijn ze in het kerkelijke leven veel minder georganiseerd.

### DE SCHEURING BINNEN DE GEREFORMEERDE GEMEENTEN IN 1953 – Ds. R. Kok kwalijk behandeld

Er was in 1950 bezwaar tegen de vereenzelving van de aanbidding van de genade en de belofte

van de zaligheid aan allen. Ds. R. Kok, een zeer gewaardeerd en ervaren prediker en pastor, die al vele tientallen jaren de Gereformeerde Gemeenten gediend had, een man met een onverzettelijk karakter, kreeg te maken met een bezwaar van ds. D.L. Aangeenbrug, nog maar 8 jaar geleden overgekomen uit de Christelijke Gereformeerde Kerken. De synode besloot Kok voor een half jaar te schorsen. Diezelfde avond maakte de kerkenraad van Veenendaal zich los van het kerkverband en gingen na verloop van tijd over naar de Chr. Geref. Kerken. De gevolgde procedure van de synode was gebrekkig en aanvechtbaar. De synode zelf was op een geforceerde wijze vervroegd. Dr. C. Steenblok (hij was nog niet zo lang geleden uit de Gereformeerde Kerken overgekomen) had tot vervroeging opgeroepen namens het curatorium, dat elke bevoegdheid daartoe miste. Zo verloor de Gereformeerde Gemeenten in de persoon van R. Kok een trouwe zoon, die 35 jaar predikant was geweest. En wel op zo'n manier, dat eerherstel vandaag gepast is.

### **Aanklacht tegen Steenblok**

Er kwam nu ook een aanklacht tegen dr. C. Steenblok, door Kersten als docent aangesteld in Rotterdam. Ds. A. Vergunst uit Zeist hekelde zijn manier van doceren. Steenblok verweet bijvoorbeeld de Erskines en Boston remonstrantisme. Deze aanklacht sloeg in als een bom. Steenblok legde het hoofdredacteurschap van *De Saambinder* om zakelijke redenen neer en begon in de *Kerkbode*, het orgaan van de Gereformeerde Gemeente te Gouda, tot een alternatief landelijk kerkblad. Toen de synode hier bezwaar over aantekende, werd de brief simpelweg onbeantwoord gelaten! Ook kwam er een klacht van ds. A. Verhagen uit Kampen tegen Steenblok. Ook het docentschap van Steenblok leek bij de studenten op problemen te stuiten. Het lukte hem vaak niet om aansluiting te vinden bij het niveau van de studenten, die meestal weinig onderwijs ontvangen hadden. Hij functioneerde als docent dus zwak.

### **Scheuring**

Op de synode van 1953 besloot men na een 'brede en verwarde bespreking' Steenblok te ontheffen uit zijn functie, hoewel dit punt als zodanig niet was geagendeerd. Een ernstige beleidsfout werd gemaakt: men verdaagde de vergadering niet voor een periode om de gemoederen tot rust te laten komen. Uiteindelijk werd in een besloten zitting een beslissing geforceerd. Vlak voor de stemming stonden de predikanten D.L. Aangeenbrug, M. van de Ketterij en F. Mallan, alsmede twee ouderlingen, op om onder luid protest de zaal te verlaten. Steenblok, die geen afgevaardigde was, moet als eerst zijn opgestaan. Men vormde voortaan de Gereformeerde Gemeenten *in Nederland* (37 gemeenten, wat later nog uitgebreid werd), in tegenstelling tot de Gereformeerde Gemeenten (met als officiële toevoeging *in Nederland en Noord-Amerika*; het ironische van deze namen is dat eerstgenoemd kerkverband ook gemeenten in Noord-Amerika heeft!).

---

## G. WISSE: WERELDGEBEUREN IN LICHT VAN GODS WOORD

(n.a.v. H. van der Ham, *Professor Wisse. Aspecten van leven en werk, Kampen 1993*)

### Afkomst en studie

Gerard Wisse werd in 1873 te Middelburg geboren in een afgescheiden gezin. Zijn vader had een kruidenierswinkel. Wisse was al jong biddend werkzaam met de doopbelofte, op een plekje op zolder. Op 12-jarige leeftijd begreep hij al wat het Avondmaal was. Op zijn twaalfde stond hij achter de toonbank van de winkel. Als het werk klaar was, na tienen, dan studeerde hij nog kerkgeschiedenis of las hij werken van oudvaders. Wisse verstond de taal, die het volk van God sprak, de 'tale Kanaäns'. Al jong wilde hij dominee worden. Maar hij kon onmogelijk gaan studeren, dat konden zijn ouders nooit betalen. Wel vond hij tijd om evangelisatie te doen, in de achterbuurten van Middelburg. Toen werd een wonderlijke weg geopend: een rijke vrouw wilde zijn studie betalen. Zo werd hij in 1892 ingeschreven in Kampen. Hij volgde hier college's bij onder andere L. Lindeboom en H. Bavinck. Het ging allemaal vlot en zijn eerste preek in 1898 ging over de Emmausgangers. Datzelfde jaar trouwt hij met Maria Elizabeth Oosten. Daarna deed hij intrede in de gereformeerde kerk te Gouda. In 1899 werd een zoon geboren: Johannes Gerhardus. In 1902 een tweede zoon, maar hij overleed nog datzelfde jaar.

### De Boerenoorlog

Al snel verscheen zijn eerste boek, getiteld: *Het Tolstoyïsme en de leer van het niet-wederstaan*. Wisse was altijd heel betrokken met de wereldgebeurtenissen. Zo liet hij in de tijd van de Boerenoorlog zingen:

*Het briesend paard moet eind'lijk sneven  
Hoe snel het draav' in 't oorlogsveld...*

Als thema koos hij 'Hizkia's gebed', waarna hij in plaats van Hizkia Transvaal nam en de puntverdeling als volgt formuleerde:

1. Transvaals hoge benauwing
2. Transvaals eenige steun
3. Transvaals verlossing ('dit vragenderwijs')

De slotzang was 'Krugers psalm':

*Zalig hij, die in dit leven  
Jakobs God ter hulpe heeft...*

### Debat met Domela Nieuwenhuis en Troelstra

Wisse was bij de tijd. Hij heeft in de loop der jaren vele tijdpreken en tijdredes gehouden. Hij zag het wereldgebeuren bij het licht van Gods Woord. In 1900 nam hij een beroep aan naar Amsterdam-Overtoom. De eerste tien jaar van zijn predikantschap was hij ook actief op politiek en sociaal terrein. Hij sprak voor het Christelijk onderwijs, voor Patrimonium en vaak voor de Antirevolutionaire Partij. Hij voerde talloze debatten, onder andere met Domela Nieuwenhuis en Troelstra. Wisse had ook relaties met 'den ouden Bram' Kuyper. Viel er een avond te debatteren en kon Kuyper niet, dan stuurde hij soms een telegram naar Wisse met de tekst: 'Ga daar heen en knap de zaak op'.

### Problemen in Leiden

In 1903 ging Wisse naar zijn derde gemeente: Leiden. Hier ging Wisse colleges lopen bij professor Bolland. Hier begon Wisse zich te beijveren voor vereniging van de drie plaatselijke gereformeerde kerken (A, B en C). Hij schreef een brochure die er niet om loog. In *De Heraut* werd hij ervoor geprezen. Gewapend met enige oude schrijvers beklom hij de preekstoel. Tot grote ergernis van velen riep hij, aan de hand van Justus Vermeer, Van der Kemp en vader Brakel, op tot vereniging. Wisse's optreden wekte beroering, er vertrokken leden. In 1904 werd er zelfs een Christelijke Gereformeerde Kerk geïnstitueerd. Wisse moest zeggen: 'Het verdroot mij zeer, dat zeker de helft der gemeente mij verliet. Dat verdroot mij daarom zo zielsdiep, omdat mijn hart, eerlijk zij het beleden, het meest hing aan dat volk dat heenging'. Hij was naar eigen zeggen toen 'nog te overmoedig, niet evenwichtig genoeg'. In 1906 ging hij naar Driebergen.

### Driebergen

In Driebergen zou de later bekende ds. E. du Marchie van Voorthuysen onder zijn gehoor zitten. Die zegt dat hij in zijn jeugd onder Wisse's prediking 'diepe indrukken heeft gehad'. Regelmatig hield Wisse een grote redevoering in hotel 'De Prins van Oranje'. De zaal was dan geheel gevuld met

mensen uit alle rangen en standen die 'den begaafden redenaar met alle aandacht volgden'. Hij sprak over verschillende onderwerpen, onder andere:

- *De openbare school in ons volksleven*
- *De Christen en de politiek*
- *De levensmoeheid onzer eeuw*
- *De vrouw in het licht der Christelijke wereldbeschouwing*
- *Christus en het kind*
- *Boeddha of Christus*

### **Student Klaas Schilder in Kampen**

In Driebergen kwam zijn geestelijk leven tot verdieping. '...Maakte de Heere mij bekend aan wat ik nog miste'. Toen in 1909 prinses Juliana geboren werd, luidde Wisse zelf de klok. In 1909 vertrok Wisse naar Kampen. Wisse liet een ontdekkend accent horen en er ontstond een geestelijke opwekking. Wisse stond voor een trouw huisbezoek. Dat is en blijft 'het cement voor de gemeente'. 'Bij goede tijdsverdeling kan een mensch heel wat werk verrichten.' Wisse evangeliseerde hier onder kermisgasten. Hij richtte in Kampen ook de *Vereeniging voor Christelijke Wijsbegeerte* op. Veel studenten bezochten de cursus. Deze werden gehouden in de consistorie van de Burgwalkerk. Één van de trouwste cursisten was student Klaas Schilder. Wisse merkte van hem op dat in deze 'wel wat al te snel opbruischenden, begaafden jongeling goede beloften verborgen lagen'. In 1912 nam hij afscheid van Kampen. Klaas Schilder legde in maart 1911 belijdenis des geloofs bij Wisse af. Eenmaal predikant, leverde hij bij tijden scherpe kritiek op Wisse. Over Schilder magistrale werk *Christus in Zijn lijden* merkte Wisse op dat het soms 'wel eens te' was. Ergens anders zegt hij: 'Wat een rijk talent (...) Schilder, erken God voor de U geschonken gaven; en vermors uw talent niet met kerkelijk geharrewar.' Wisse zou Schilder nog overleven.

### **De Eerste Wereldoorlog breekt uit**

Bodegraven was zijn nieuwe gemeente. Het beschikte over een fraai kerkgebouw met drie galerijen. Wisse had er wel slag van, om een collecte aan te bevelen. 'Ik heb goed nieuws voor u: dat bedrag is er al, maar het moet alleen nog even uit uw portemonnee naar de collectezak verhuizen. Aan u het woord, en de daad!' Op 1 augustus 1914 brak de Eerste Wereldoorlog uit. Wisse preekte over Micha 6:9 (*'Hooft de roede, en Wie ze besteld heeft*'). In de mobilisatietijd zaten er tienduizend soldaten aan de Rijn. Wisse bezocht ze, sprak hen toe en werd geestelijk verzorger van deze militairen. In 1916 ging hij voor de tweede maal naar Driebergen, waar spanningen waren ontstaan na zijn vertrek. Toen de Eerste Wereldoorlog ten einde was, hield Wisse een tijdprek over Daniel 2:21a (*'Want Hij verandert de tijden en stonden; Hij zet de koningen af...'*). Ook hield hij in deze tijd een tijdrede over *De Europeesche crisis, gezien in het licht der profetie*. Ook sprak hij in Den Haag over de toestand van Europa. 'Een ware menschenzee woonde deze samenkomst bij, onder ademlooze stilte werd de rede aangehoord, het was een aangrijpende avond.'

### **Wisse's hobby: vissen**

In Driebergen wees Wisse op het gevaar van verbondsautomatisme. Hij riep op tot zelfonderzoek en bekering. Het viel niet altijd in goede aarde. Zo werd hij herhaaldelijk beschuldigd van ongereformeerde en ziekelijke opvattingen. Wisse was een liefhebber van vissen. Hij deed dit meestal in de vroege morgenuren om te voorkomen dat mensen zouden zeggen: Daar zit hij alweer te vissen, heeft hij niets anders te doen? Op een keer zei een vrouw: 'Professor Wisse, u moet mensen vissen'. Wisse antwoordde: 'Ja vrouw dat weet ik, maar deze hier bijten beter'.

### **Weg uit de Gereformeerde Kerken**

Wisse voelde zich in de loop van de jaren steeds minder thuis in de Gereformeerde Kerken. Hij vond dat er onvoldoende ruimte was voor een bevindelijke prediking. En hij had altijd al bezwaren gehad tegen de leer van de veronderstelde wedergeboorte. Wisse worstelde, biddend, met de vraag of hij wel langer in de Gereformeerde Kerken mocht blijven. Hoewel hij er financieel nu op achteruit zou gaan, bedankte hij in november 1920 als lid van de Gereformeerde Kerken. De kerkenraad gaf toestemming nog een afscheidsprek te houden, als hij maar geen propaganda zou maken. De tekstwoorden waren uit Ps. 4:7 (*'Velen zeggen: Wie zal ons het goede doen? Verhef Gij over ons het licht Uws aanschijns, o Heere!*'). Hij nam afscheid van zijn gemeente zonder bitterheid, maar met beslistheid. Velen namen het Wisse niet in dank af, getuige de vele beledigende en lasterlijke stukken in kerkbodes en andere bladen. J. Waterink merkte op: 'We verliezen een begaafd spreker. Een karakter verliezen we in het heengaan van Ds. Wisse niet'.

### **Aansluiting bij de Christelijke Gereformeerde Kerken**

Wisse zocht en vond aansluiting bij de Christelijke Gereformeerde Kerken. Hij kreeg al meteen een beroep van Arnhem. In Driebergen ontstond ondertussen toch wel een Christelijke Gereformeerde Kerk, maar dat was buiten Wisse om. Tijdens de bevestigingsdienst in Arnhem moet Van der Schuit, de bevestiger, gezegd hebben: 'Het lijkt wel alsof tegenwoordig de kinderen wederomgeboren de wieg uitrollen.' Bij de intrededienst maakte Wisse nog maar eens duidelijk dat hij 'allen die hem onteerd hadden of belasterd, in zijn hart vergeving had geschonken'. In 1923 stond Wisse 25 jaar in het ambt. Hij kreeg onder andere een gelukwens van dr. J.G. Geelkerken: 'Het smart mij, dat wij niet meer in één kerkgemeenschap arbeiden; het verblijdt me, dat we één koning dienen.'

### **De droefheid naar God**

In 1924 begint Wisse een artikelenserie in *De Wakker* over het bevindelijke leven. Later zijn deze bijdragen uitgegeven onder de titel *De droefheid naar God*. In 1925 ging Wisse naar Utrecht. Maar al snel werd hij benoemd tot lector aan de Theologische School, om daar 'onderwijs te geven in de nieuwere wijsbegeerte en godsdienstige stromingen'. In 1926 moest Wisse van de preekstoel aflezen 'dat vrouwen en meisjes in welgevoegelijke kleding zich bij de Godsdienstoefeningen' zich moesten vertonen. Wisse krijgt in 1927 een verzoek om voor de radio te spreken, maar hij besloot na breedvoerig beraad hier niet op in te gaan. De vraag was: Is radio geoorloofd?

### **Docent in Apeldoorn**

Wisse heeft in de loop der tijd een groot aantal artikelen geschreven in *De Standaard*, *De Bazuin*, *De Wakker*, *Luctor et Emergo*, *De Vriend der Waarheid* en *De Banier*. In 1928 werd hij benoemd tot docent aan de Theologische School van Apeldoorn, dus vertrok hij uit Utrecht. Hij zou de ambtelijke vakken als homiletiek, catechetiek, liturgiek en poimeniek gaan geven. Zijn inaugurele rede ging over *Het apologetische element in de bediening des Woords*. 'Wat ook verandert of zich wijzigt, de weg waarin, de manier waarop God een zondaar zaligt *niet* (...) Ik zou haast zeggen *heilig conservatisme* (...) Er is in onze donkere dagen nog een overblijfsel, ook in ons vaderland, dat vraagt naar de aloude beproefde waarheid (...) De zondaar op het diepste te vernederen, en God op het hoogste te verheerlijken, dit blijft onze taak.'

### **Verhouding met Kersten**

In 1932 maakt de bekende ds. A.M. Berkoff nogal onrust door zijn leer van het duizendjarig rijk. Wisse stelde hier de rede tegenover *Nog heerlijker dingen dan het duizendjarig Rijk*. In 1933 maakt Wisse een reis naar Indië om daar hun zoon op te zoeken. Hij houdt godsdienstoefeningen aan boord. De recensies van ds. G.H. Kersten op Wisse's boeken zijn opvallend positief. Omgekeerd schreef Wisse waarderend over Kersten. Bij Kerstens dogmatiek merkt Wisse op: 'Kersten tracht (merendeels bereikt) al zijn stellingen op de Heilige Schrift te grondvesten.'

### **Waarschuwing ten de nazi's**

Wisse waarschuwde reeds in 1935 ernstig tegen fascisme en nationaal-socialisme. Duidelijk wees hij op het goddeloze van de 'Hitlerbeweging'. Hij schreef diverse artikelen als *Niet het Hakenkruis, maar het Christuskruis*. Wat in Duitsland plaatsvond, vond hij nog gevaarlijker dan hetgeen in Rusland plaatsvond. In zijn colleges legde hij bijzondere aandacht op de juiste Christus-prediking. Met name *De drie ambten van Christus* is een belangwekkend geschrift hierover. In 1936 werd Wisse, om gezondheidsredenen, van zijn taak als hoogleraar ontheven. De studenten gaf hij de raad: 'Sta naar een geheiligde kennis der geestelijke dingen'.

### **Tegen de theologie van Karl Barth**

In 1936 ging hij naar Amsterdam-Oost. Hij woonde de kerkenraadsvergaderingen doorgaans niet bij. Hij woonde tot 1940 nog in Driebergen. Hij legde ook geen huisbezoeken af, behalve op zaterdagmiddag, als hij op ziekenbezoek ging. Hij werd erop attent gemaakt dat hij niet op zondag per auto naar Amsterdam mocht komen. Op een zondag in november 1938 werd een gebedsdienst gehouden voor de vervolgte Joden in Duitsland. Wisse begon de Duits/Zwitserse theoloog Karl Barth als een groot gevaar voor de kerken te zien. Van der Schuit sprak al van het *serum Barthianum*, het Barthiaanse gif. Wisse zei: 'Goeddeels een reactie op de rationalistische beschouwingen. Barth draaft door.' In *De Standaard* schreef Wisse een stuk tegen Barth toen die het calvinisme met haar uitverkiezingsleer had aangevallen. In Amsterdam waren er ook een aantal 'meelevenden', waardoor de kerk goed vol zat. De voorbereidingsdiensten voor het Heilig Avondmaal werden van te voren niet aangekondigd, want anders zouden veel mensen niet komen.

### **Tegen de Jodenvervolging**

Wisse preekte graag in een volle kerk. De consistorie van de kerk van Amsterdam-Oost bood uitzicht op de brug. Je kon de mensen zien aankomen. Wisse had de gewoonte om uit het raam te kijken of de kerk al vol liep. Eenmaal op de kansel wist hij de laatkomers altijd nog wel een plekje aan te wijzen. Moesten er mensen staan, dan kondigde hij tijdens de dienst een ruil aan. In 1939 nam Wisse een beroep uit Middelburg aan, zijn geboorteplaats. Maar er was geen behoorlijk huis voor hem te vinden, dus bleef hij in Amsterdam. Hij sprak in oktober 1939 in Rotterdam nog over *De hedendaagsche Jodenvervolging in de huidige Wereldspanning*. '...En daarom kiezen wij in dit conflict de partij van den Jood.' Enkele weken later hield hij een tijdrede over *De ondergang komt!* In het voorjaar van 1940 vestigde Wisse zich in Amsterdam. De oorlog brak uit. Er kwamen verduisteringsmaatregelen. De kerkdiensten waren voortaan van tien uur tot half twaalf en van drie uur tot half vijf.

### **Troost-in-nood-avonden**

In 1941 ging hij dan eindelijk naar Middelburg. De kleine gemeente aldaar had de oude Gasthuiskerk (de middeleeuwse St. Barbarakapel) aangekocht. Het was oorlogstijd. De kerk was de plaats van ontmoeting en was voor velen een vast punt in het leven in de oorlogsjaren. Er kwam ook wel eens vissersvolk uit Arnemuiden met hun 'draaiend psalmgezang'. Maar 1943 werd Wisse 70 jaar oud. Hij hield in deze tijd, in verband met de oorlog, 'troost-in-nood-avonden'. Per 1946 ontving Wisse eervol emeritaat en ging hij in Doorn wonen, in het rusthuis Bethanië. In 1947 kreeg hij een hartinfarct. Hij herstelde weer en kon weer preken. Hij hield weer tijdreders, zoals *De atoombom en de komende wereldbrand*. Hij hield van volle kerken. Op het moment dat de kerkenraad of het comité de kerkruimte binnenging, keek hij even door de spleet van de deur en kwam dan wel eens tot de conclusie: 'Broeders, er loopt nog veel volks, laten we even wachten.' De ene rede droeg al markanter titel dan de andere, bijvoorbeeld:

- *De eeuw van het Kind der eeuwen*
- *Een nacht in het logement der duivelen*
- *De vallei des doods en het land der Toekomst*
- *Is de zaak van God bankroet?*
- *De weg naar God terug, eer het wereldonweer losbreekt*

### **Tegen radio en televisie**

Wisse waarschuwde voor verwereldlijking en voor 'de genotscultuur: in elke straat een muzikant, in elk huis dag en nacht een radio'. Hij had een innerlijke afkeer van televisie, dat was namelijk 'geestelijke volksvergiftiging' en 'merendeels de kijkkast van de Satan'. 'Een paar jaar geleden werd per televisie vertoond in Amerika in één week: 4 inbraken, 10 diefstallen, 2 vergiftigingen, 2 zelfmoorden, 2 ontsnapingen uit de gevangenis en 91 moorden. Als er (neem het aan) nog eens iets goeds te bekijken valt, wat zal er dan van dat goede nog achterblijven? En wat blijft er over van zogenaamde censuur, die moet geschieden door mensen die zelf van alles vergoelijken?'

### **Levensavond**

Wisse kende ook ds. R. Kok uit Veenendaal, hij ging er zelfs een keer naar de kerk. Wisse heeft door spreekbeurten, stukjes in kerkelijke bladen en door brieven veel bekendheid aan het werk van de *Spaanse Evangelische Zending* gegeven. Naar aanleiding van de watersnoodramp in 1953 schreef hij *Gods sprake uit den stormvloed*, waarvan hij ook een exemplaar aanbood aan de koningin. In 1953 verschenen ook zijn *Memoires*. Ds. J.H. Velema schreef in een recensie: 'Een Wissiaans boek met Wissiaanse inhoud.' Was Wisse in zijn jonge jaren actief voor de ARP, in later jaren was hij lid van de SGP. Het stoorde hem dat er mijlen in de omtrek nergens iets van de SGP te bemerken was: geen aanplakbiljetten, geen strooibiljetten. 'Dit is een onverantwoordelijke houding en zoiets dient niet meer en nergens te gebeuren', aldus Wisse. In 1957 overkwam Wisse een auto-ongeval. Hij kon na enkele weken weer preken. Op 7 november preekte hij in de Koninginnekerk te Rotterdam voor meer dan 2000 mensen een tijdrede over de Russische kunstmaan de Spoetnik. Dat was het eerste ruimtevaartuig. Zulke gelegenheden greep hij aan. Zondag 17 november preekt Wisse nog over Jes. 6:5-8 ( '...Wee mij, want ik verga! Dewijl ik een man van onreine lippen ben...'). De dinsdagmiddag daarop, 19 november, stierf hij aan een hartverlamming, net toen hij de post wilde bekijken. 'Het hout van de preekstoel is mijn beste medicijn', zo zei Wisse vaak. Wisse was een bijzonder begaafd mens met een brede interesse. Tijdsomstandigheden en gebeurtenissen bezag hij in het licht van Gods Woord. Wisse had ook veel aandacht voor het persoonlijke bevindelijke geloofsleven.